

Jakub Michalik*, Karolina Kolaska**, Agata Zamorowska***

Badania archeologiczne w krypcie kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie, woj. lubelskie – sezon 2019

Abstract

Michalik J., Kolaska K., Zamorowska A. 2020. Archaeological research in the crypt of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków, Lubelskie Voivodeship – season 2019. *Raport* 15, 229-242

Archaeological research in the crypt of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków was conducted by the Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. During the research, the crypt was cleared of contemporary rubbish, three trenches and two trial excavations were delineated. Additional wall and foundation reinforcements made in 1889 were discovered. Among other things, fragments of kontush belts, fabrics from grave robes and coffin upholstery were found, as well as metal (medals, crosses, coins), glass (ampoules, bottles, votive candles) and wooden objects (fragments of coffins, formwork posts).

Keywords: Łuków, crypts, the Church of the Exaltation of the Holy Cross, silk, funeral culture, modern period

■ WSTĘP

Łuków jest miastem powiatowym, zlokalizowanym w województwie lubelskim (Ryc. 1). Miejscowość cieszy się długim rodowodem. Pierwsze wzmianki o Łukowie w źródłach pisanych pochodzą z pierwszej połowy XIII wieku, opowiadają one „o grodzie na pograniczu Litwy i Jadźwieży”. Z kolei jedną z pierwszych potwierdzonych źródłowo dat jest rok 1233, w którym to gród w Kocku został „odbity na Jadźwingach i oddany w zależność kasztelana łukowskiego” (Majewski 2014, 7).

Pierwsze wzmianki o istnieniu parafii w Łukowie znane są od 1250 roku. Początkowo miał znajdować się tam tylko jeden kościół farny, następnie w 1440 roku wspomina się o drewnianym kościele pw. Narodzenia NMP. Kościół ten wiele razy ulegał pożarom, za każdym razem był też odbudowywany, aż do jego pożaru w 1782 i 1803 roku (Majewski 2014, 12, 13).

Bernardyni w mieście pojawiają się dopiero w 1626 roku. Niewątpliwie największy wkład w sprowadzeniu zakonu Bernardynów do Łukowa miał starosta Domaśzewski, który w liście do biskupa krakowskiego wyraził chęć sprowadzenia ich do miasta. Klasztor i drewniany kościół budowano od 7 września 1627 roku poza granicami południowych murów miasta, a dwa lata później przekazano je Bernardynom (Majewski 2014, 16). Jednak kościół pw. Podwyższenia Świętego Krzyża, który stoi do dzisiaj wraz z zabudowaniami poklasztornymi i w którym prowadzone były badania, został wzniesiony znacznie później. W 1648 roku zakonnicy uzyskali pozwolenie biskupa krakowskiego na poświęcenie kamienia węgielnego pod zaprojektowany kościół i klasztor murowany. W roku 1655 rozpoczęto wznoszenie budowli, jednak z powodów finansowych czas budowy znacznie się wydłużył. Budowę kościoła i klasztoru

* <https://orcid.org/0000-0002-7495-2528>, Instytut Archeologii. Wydział Nauk Historycznych. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, e-mail: michalik@doktorant.umk.pl

** <https://orcid.org/0000-0002-5524-1632>, Instytut Archeologii. Wydział Nauk Historycznych. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, e-mail: karolinamariakolaska@gmail.com

*** <https://orcid.org/0000-0002-9274-5047>, Instytut Archeologii. Wydział Nauk Historycznych. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, e-mail: agata_zamorowska@wp.pl

Ryc. 1. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Lokalizacja na mapie Polski (oprac. J. Michalik)

Fig. 1. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Location on the map of Poland (prepared by J. Michalik)

zakończono dopiero w 1770 roku (choć zakładano, że budowa potrwa zaledwie trzy lata). W tym samym czasie został rozebrany pierwotny kościół drewniany (Majewski 2014, 17, 18).

Prócz Bernardynów w 1695 roku do Łukowa sprowadzeni zostali także Pijarzy. W roku 1762 ukończono drugi murowany kościół w Łukowie, pw. Przemienienia Pańskiego.

Kres zakonów wiąże się z represjami zaboru rosyjskiego. Po stłumieniu powstania styczniowego, w listopadzie 1864 roku, skasowano przebywające w Łukowie zgromadzenia i szkoły zakonne – bernardynów i pijarów (Majewski 2014, 24).

Prace archeologiczne w Łukowie w 2019 roku prowadzone były przez studentów, doktorantów i pracowników Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Badania nadzorowała dr hab. Małgorzata Grupa, prof. UMK. Badania antropologiczne wydobytych szczątków kostnych przeprowadził dr hab. Tomasz Kozłowski z Instytutu Archeologii UMK, a kwerendą historyczną zajęli się dr hab. Wiesław Nowosad z Instytutu Historii i Archiwistyki UMK i dr Tomasz Dudziński z Grajewskiego Centrum Kultury.

Celem badań było rozpoznanie układu i zawartości krypt, stratygrafii oraz uchwycenie głębokości posadowienia stopy fundamentowej. Zanim przystąpiono do wytyczenia wykopów oczyszczono kryptę z zalegających śmieci i wyznaczono kolejność udroźniania otworów wentylacyjnych.

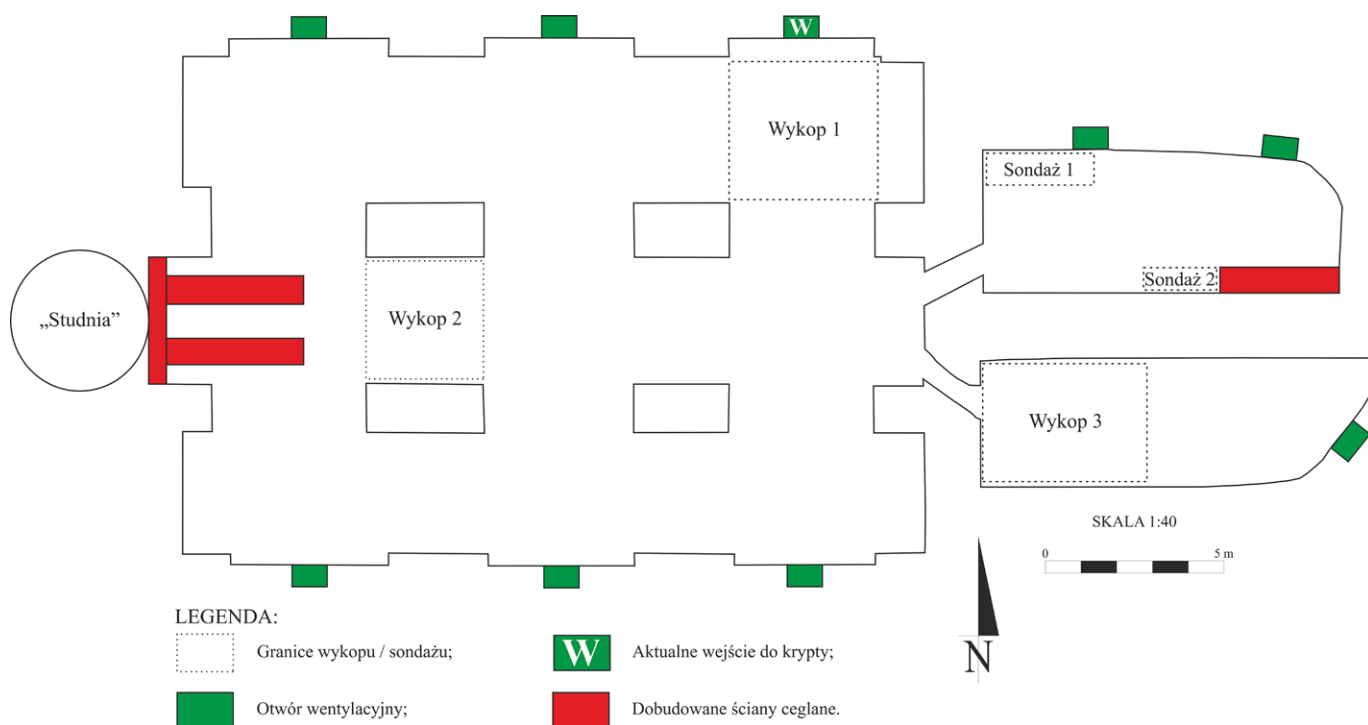
■ PRACE ARCHEOLOGICZNE W KRYPCIE

Krypta pod kościołem pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie odbiegała zdecydowanie swoją konstrukcją od znanych ekipie badawczej. Zajmowała całą przestrzeń pod kościołem, którą rozdzielały 4 filary będące podporami kolebkowych sklepień (Ryc. 3). Główna część krypty składała się z 9 wydzielonych komnat. Na zewnętrznych ścianach wymurowano po 3 otwory wentylacyjne.

Poza tym od strony prezbiterium kościoła rozlokowane zostały dwie osobne krypty, połączone krótkimi korytarzami z częścią główną. W kryptcie północnej znajdowały się dwa otwory wentylacyjne, a w kryptcie południowej jeden (Ryc. 2).

Pierwszym, podstawowym zadaniem, które stanęło przed ekipą badawczą, było oczyszczenie całej krypty z zalegających tam śmieci. Podczas wejścia do krypty oczom archeologów ukazał się typowy widok. Cała powierzchnia krypty była zanieczyszczona przez gruz i współczesne śmieci oraz szczątki kostne wysypane z rozbitych trumien (Ryc. 3). Prace te rozpoczęto od udroźnienia otworów wentylacyjnych, które przez długi czas służyły jako zwykłe zsypy na śmieci (Ryc. 4, 5). Podobnie zresztą jak w większości dotychczas badanych przez ekipę krypt. Przykładem mogą tu być m.in. krypty z kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Piasecznie, woj. pomorskie (Ryc. 6) (Grupa 2018, 33–43; Grupa 2019, 196–198; Michalik 2020, 247, 248), kościoła pw. św. Mikołaja w Gniewie (Grupa *et al.* 2015a, 15) czy z kościoła pw. Imienia Najświętszej Marii Panny w Szczuczynie, woj. podlaskie (Ryc. 7) (Dudziński *et al.* 2013, 16; Grupa *et al.* 2014, 194, 195; Grupa 2019, 190–193). Z czasem proceder ten powodował ich powolne zasypywanie, co obniżyło zdecydowanie naturalną cyrkulację powietrza i podniosło stan wilgotności pomieszczenia. W konsekwencji spowodowało to wzrost zagrożenia mikrobiologicznego i doprowadziło do rozwoju mikroorganizmów.

Tradycyjnie też istniejące otwory wentylacyjne wykorzystywano w przeszłości jako dogodne wejścia dla postronnych osób odwiedzających krypty. Niedaleko kościoła w Łukowie znajdowała się szkoła, a krypty szybko zostały zaadaptowane przez młodzież jako miejsce spotkań podczas wagarów. Dopiero pod koniec XX wieku dokonano prowizorycznego zabezpieczenia otworów wentylacyjnych, co zakończyło odwiedziny niepożądanych gości w kryptach. Chociaż zabezpieczenie otworów wentylacyjnych rzeczywiście uniemożliwiło wchodzenie do środka, jak i wrzucanie do nich śmieci, to niestety kolejny raz spowodowało obniżenie

Ryc. 2. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Plan krypt kościoła pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego (rys. A. Kulesz, oprac. J. Michalik)

Fig. 2. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Plan of the crypts of the Church of the Exaltation of the Holy Cross (drawing by A. Kulesz, prepared by J. Michalik)

cyrkulacji powietrza i ponowne podniesienie wilgotności wewnątrz podziemnych pomieszczeń.

Analiza odkrytego zestawu śmieci i ich nawarstwień pozwoliła już na etapie badań terenowych na wstępne wydatowanie poszczególnych warstw. Najczęściej używany był otwór wentylacyjny nr 4, od strony S-N (przy kruchcie S prowadzącej do zakrystii). Tam miąższość

warstw była największa i pozwoliła na określenie dwóch faz z przybliżonym datowaniem (Ryc. 8).

Starsza zawierała bardzo dużą ilość fragmentów szkła powstałych w wyniku rozbicia butelek i zniczy. Szkło charakteryzowało się mnogością form i kolorów (kobaltowe, błękitne, butelkowo-zielone, szmaragdowe, bursztynowe, różowawe i białe). W warstwie tej odnotowano również dużą liczbę dewocjonaliów (różańce, medaliki, łańcuszki, pasyjki, fragmenty krzyży, plakietki). Prócz tego znaleziono tam ampułki używane w trakcie Mszy Św. i rozmaite szklane buteleczki i kałamarze. W warstwie zalegały też duże fragmenty nowożytnych naczyń ceramicznych. Obecne były też pogniecione

Ryc. 3. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Widok na kryptę w Łukowie przed przeprowadzeniem prac porządkowych (fot. J. Michalik)

Fig. 3. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. View of the crypt before the cleaning works were carried out (photo by J. Michalik)

Ryc. 4. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Otwór wentylacyjny nr 4 przed przeprowadzeniem prac porządkowych (fot. J. Michalik)

Fig. 4. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Ventilation hole no. 4 before the cleaning works were carried out (photo by J. Michalik)

gazety, a opisywane w nich wydarzenia pozwoliły ustalić, że pochodzą one z lat trzydziestych XX wieku.

Obecność dewocjonaliów to prawdopodobnie efekt sprzątanía cmentarza i kościoła. Wszystkie te przedmioty były stopniowo zbierane i wrzucane do otworu wentylacyjnego. Możliwym powodem jest to, że w tradycji chrześcijańskiej przyjęto, iż przedmioty, które poświęcono, powinny być zniszczone poprzez spalenie. Spalenie metalu lub szkła wymaga wyjątkowo wysokiej temperatury, być może dlatego uznano, że prostszym sposobem będzie „pochowanie” wszystkich tych przedmiotów we wnętrzu krypty, która miała charakter sacrum (Chudzińska 2008, 287).

Druga warstwa, najmłodsza, składała się głównie z gruzu budowlanego. Przeważało tutaj szkło zbrojone, grudki wapiennej zaprawy i inne materiały budowlane,

Ryc. 5. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Otwór wentylacyjny nr 5 przed przeprowadzeniem prac porządkowych (fot. J. Michalik)

Fig. 5. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Ventilation hole no. 5 before the cleaning works were carried out (photo by J. Michalik)

w tym dwa rodzaje dachówek. Oczywistym jest, że są to pozostałości po remoncie, a dzięki zasadom stratygrafii można było stwierdzić, że warstwa ta została zdeponowana w krypcie kościoła po latach trzydziestych XX wieku. Należy przypuszczać, że pozostałości budowlano-remontowe trafiły do krypty w czasie remontów kościoła, a otwory wentylacyjne były najdogodniejszymi miejscami na szybkie i skuteczne pozbycie się odpadów budowlanych. Był to też najtańszy sposób utylizacji tego typu pozostałości.

Nie tylko przy otworach wentylacyjnych znajdowały się odpadki. Na klepisku krypty, tuż przy pierwotnym otworze wentylacyjnym nr 3, który został przerobiony na wejście do krypty (strona N), znajdowało się składowisko doniczek ceramicznych. Być może zostały one tam odłożone do ponownego użytku lub też zostały

Ryc. 6. Piaseczno, pow. tczewski, woj. pomorskie. Widok na kryptę pod kościołem pod wezwaniem Narodzenia NMP; stan przed przeprowadzeniem prac porządkowych (fot. D. Grupa)

Fig. 6. Piaseczno, Tczew district, pomorskie voivodeship. View of the crypt under the Church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary; state before the cleaning works were carried out (photo by D. Grupa)

Ryc. 7. Szczuczyn, pow. grajewski, woj. podlaskie. Widok na otwór wentylacyjny w krypcie pod kościołem pod wezwaniem Imienia NMP; stan przed przeprowadzeniem prac porządkowych (fot. A. Wojciechowska)

Fig. 7. Szczuczyn, Grajewo district, podlaskie voivodeship. View of the ventilation hole in the crypt under the Church of the Name of the Blessed Virgin Mary; state before the cleaning works were carried out (photo by A. Wojciechowska)

Ryc. 8. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Widok na przekrój warstw śmieci wyrzucanych do krypty przez otwór wentylacyjny (fot. J. Michalik)

Fig. 8. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. View of the cross-section of the layers of waste thrown into the crypt through the ventilation hole (photo by J. Michalik)

po prostu zutyliizowane. Podobnie było z drewnianymi fragmentami mebli, które stały wzdłuż ściany przylegającej do współczesnego wejścia. Być może krypta miała stanowić magazyn starych elementów wyposażenia, które w razie potrzeby można było w przyszłości wykorzystać. Niestety, zmiana warunków wewnątrz założenia sprawiła, że elementy te zawilgotniały, ich konstrukcja uległa osłabieniu, a drewno pokryło się grzybami, co w efekcie spowodowało, iż stały się one bezużyteczne (Ryc. 9).

Prace porządkowe przeprowadzono także w pomieszczeniu pod schodami prowadzącymi do głównego wejścia kościoła. Znajdowała się tam konstrukcja określona mianem „studni-sączka” o średnicy około 2 m (Ryc. 10), która prawdopodobnie miała za zadanie odprowadzanie wody zbierającej się w podziemiach kościoła. Niestety wraz z upływem czasu i brakiem dozoru straciła swój pierwotny charakter i jej przestrzeń także została wypełniona śmieciami i gliną. Po oczyszczeniu

udało się uchwycić jej pierwotną głębokość wynoszącą niecałe 2,5 m. Między „studnią” a kryptą znajdował się niewielki otwór. Na chwilę obecną nie wiemy, dlaczego otwór został wybity. Najprawdopodobniej miał on zwiększyć odpływ wód do studni z wnętrza krypty lub też wybity został przez osoby nieznające tego typu założeń w celu sprawdzenia, czy opisywane pomieszczenia są ze sobą powiązane (Ryc. 11).

Duża powierzchnia krypt umożliwiła równoległe prowadzenie prac w różnych miejscach. W pierwszej kolejności wyznaczono wykop o wymiarach 3,65×1,7 m, oznaczony nr 1/19, który znajdował się wzdłuż ściany kościoła od E strony wejścia do krypty. W warstwach przypowierzchniowych znajdowało się dużo gruzu oraz dachówek przemieszanych z drobinami brązowego piasku. Część ceglanych elementów architektonicznych była szklwiona. W warstwach znaleziono luźne ludzkie i zwierzęce kości, a także pojedyncze dewocjonała i żelazne gwoździe. Wzdłuż ściany N odnotowano obecność

Ryc. 9. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Wnęka nr 1 z pozostałościami po ceramicznych doniczkach i fragmentach drewnianych mebli (fot. J. Michalik)

Fig. 9. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Niche no. 1 with the remains of ceramic flower pots and pieces of wooden furniture (photo by J. Michalik)

Ryc. 10. Łuków pow. łukowski, woj. lubelskie. Pomieszczenie ze „studnią”, stan po pracach porządkowych (fot. J. Michalik)

Fig. 10. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. The room with the “well”, state after the cleaning works were carried out (photo by J. Michalik)

przylegającego „murka” ceglanego (niezwiązanego), pełniącego funkcję wzmocnienia (poszerzenia) fundamentów kościoła. Ze względów logistycznych i bezpieczeństwa pracujących osób eksplorację tej części wykopu zakończono na głębokości ok. 65 cm. Pogłębienie to pozwoliło już na swobodne poruszanie się w tej części krypty osób o wzroście mniej więcej 185 cm. Następnie wykop poszerzono wzdłuż ściany E na całej szerokości łuku – 365×365 cm. Pod warstwami spiaszczonej gliny przemieszanej z gruzem ceglanym, ludzkimi kośćmi (ok. 40 cm miąższości) odkryto zarysy dwóch drewnianych trumien należących do dorosłych osób.

Trumnę 1, od strony wschodniej, otaczał mur kamienny rozpoczynający się w połowie długości trumny i kończący się poza szczytem trumny od strony nóg – wyglądało to jak obstawa kamienna (krypta kamienna?).

I to właśnie pomiędzy ścianą kamienną i wąskim bokiem trumny zlokalizowano trzy ludzkie czaszki. Układ ich sugerował istnienie wcześniejszych pochówków zniszczonych przez wkop pod trumnę nr 1. Przy zewnętrznym narożniku obstawy kamiennej, od strony N-E, odkryto pozostałości drewnianego słupa (Ryc. 12).

Wewnątrz trumny znajdował się szkielet osoby dorosłej, na którym odkryto nieliczne fragmenty rozłożonych tkanin wełnianych. W eksploracji uczestniczyła ekipa naukowców z dr hab. Moniką Badurą, prof. UG, która pobrała próby botaniczne z wypełnienia trumny.

Druga trumna znajdowała się na tej samej głębokości, około 0,5 m na W od pierwszej. W tym przypadku szkielet także dorosłej osoby zachował się w zdecydowanie lepszej kondycji (Ryc. 13). Wewnątrz trumny odnaleziono relikty wełnianych tkanin, drewniane koraliki

Ryc. 11. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Otwór znajdujący się w środkowej komnacie zachodniej części krypty (fot. J. Michalik)

Fig. 11. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Opening in the central chamber of the western part of the crypt (photo by J. Michalik)

Podczas prac w tym wykopie natrafiono dodatkowo na dwa inne interesujące obiekty. Pierwszym z nich był fragment wspomnianego wcześniej drewnianego słupa, którego zachowana część była wkopana na głębokość około 90 cm w grunt i częściowo w calej, pod którym zaczynała wybijać woda gruntowa (Ryc. 15). Słup miał średnicę 25 cm, a w najniższej części rozszerzał się do 30 cm. W jego wnętrzu znajdował się otwór, jednak z powodu degradacji drewna trudno było ustalić, czy został on specjalnie wydrążony, czy był efektem naturalnego rozkładu rdzenia pnia, którego komórki ulegają szybkiemu rozkładowi.

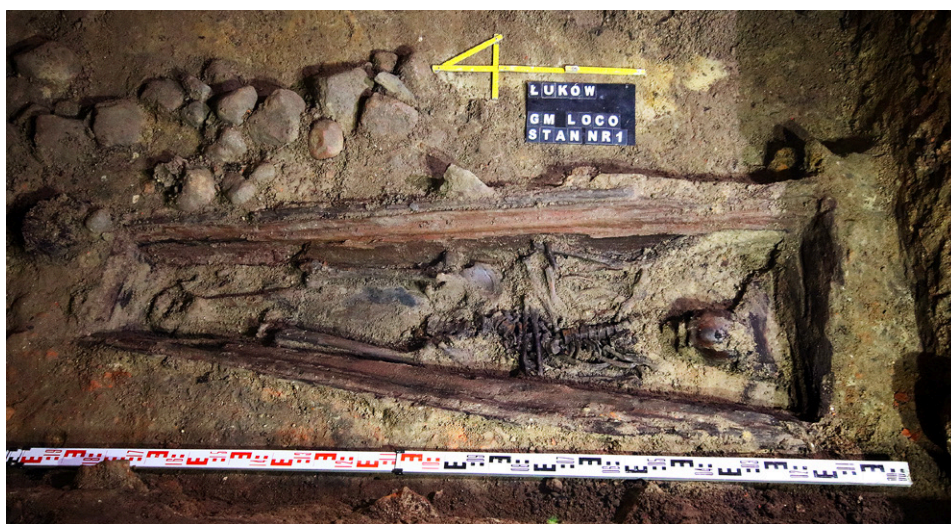
Drugi obiekt znajdował się bezpośrednio nad calcem w odległości ok. 30 cm od słupa. Była to kamienna płyta wycięta w kwadrat o boku 50 cm i oszlifowana z góry (Ryc. 16). Pod płytą odkryto cztery monety, zidentyfikowane jako półtoraki Zygmunta III Wazy z 1623 roku (Ryc. 17). Teoretycznie więc oba te elementy mogą być powiązane ze święceniami kamienia węgielnego z 1648 roku.

Kolejny wykop nr 2/19 o wymiarach 3,3×2,8 m mieścił się między dwoma filarami w zachodniej części krypty. Oba filary na wysokości przyziemia były obudowane ceglanyymi murkami przylegającymi „na styk” do ich powierzchni. W tym rejonie na powierzchni gruntu dominował przede wszystkim gruz zmieszany ze szczątkami ludzkimi i zwierzęcymi. Występowały również dewocjonalia, między innymi kilka figurek „pasyjek” pochodzących najprawdopodobniej z cmentarza przykościelnego. Pod warstwą zasypiskową, składającą się

z różańca i resztki dość już mocno rozłożonych roślin (Ryc. 14). W tym wypadku w czasie eksploracji trumny specjalistki z Uniwersytetu Gdańskiego również pobrały próby makroszczątków roślinnych i palinologiczne. Pobrano je z okolic czaszki, stóp i miednicy.

Ryc. 12. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Pochówek nr 1, obok trumny widoczna obstwa kamienna i fragment drewnianego słupa (fot. J. Michalik)

Fig. 12. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Burial no. 1, next to the coffin, a stone cover and a fragment of a wooden post are visible (photo by J. Michalik)

Ryc. 13. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Pochówek nr 2 (fot. J. Michalik)

Fig. 13. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Burial no. 2 (photo by J. Michalik)

Ryc. 14. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Zbliżenie na fragment ubioru i koraliki różańca (fot. J. Michalik)

Fig. 14. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Close-up on a piece of clothing and rosary beads (photo by J. Michalik)

z gliny i rumoszu ceglanego, która w tym miejscu miała zaledwie 20 cm miąższości, odkryto pozostałości po bruku kamiennym, ułożonym z kamieni polnych,ciągającym się na całej szerokości między filarami (Ryc. 18). Pod kamieniami znajdowała się kolejno podsypka piaszczysta i warstwa calcowa. Prawdopodobnie mogła to być pozostałość po pierwotnej kamiennej posadzce krypty.

Po rozpoznaniu stratygrafii w zasadniczej krypcie pod kościołem część prac przeniesiono do krypt znajdujących się pod prezbiterium. W pierwszej kolejności oczyszczono otwory wentylacyjne i wybierano śmieci z klepiska. Jak się jednak okazało, nie wszystkie przedmioty można było zaliczyć do kategorii śmieci. Pośrodku krypty północnej znaleziono fragment złożonego na szer. 8 cm pasa kontuszowego, a właściwie, jak się później okazało, były to fragmenty dwóch pasów połączone ścięciem prostym – fastrygą. Zewnętrzny miał w półkach wzór kształtowany metalową nicią z dużą domieszką srebra, a drugi służący jako podszewka był tańszy, zdecydowanie skromniejszy, ponieważ nie posiadał w splocie tego typu nici. Wstępnie pasy te wydatowano na ostatnią ćwierć XVIII wieku.

W narożniku N-W i wzdłuż ściany N krypty wytyczono sondaż nr 2 o długości 170 cm sięgający do pierwszego otworu wentylacyjnego (numeracja sondaży i wykopów była prowadzona oddzielnie). Głównym celem jego założenia było ustalenie głębokości i sposobu przebiegu fundamentów ceglanej podmurówki pod ścianą północną krypty oraz rozpoznanie stratygrafii. Narożnik krypty został wybrany celowo, ponieważ pod ścianą W i N znajdowała się duża ilość przemieszanych kości i fragmenty jedwabnych tkanin oraz śmieci. Sprawiało to wrażenie kopca usypanego z zawartości wielu trumien (Ryc. 20). Jednak przy oczyszczaniu tego narożnika okazało się, że usypisko było kontynuacją tego, co znajdowało się pod powierzchnią gruntu. Prawdopodobnie w wykopanym w tym miejscu „dole” w różnym czasie powstały ossuaria oddzielone od siebie 10–20 cm warstwą piachu. Najniższe, a więc najstarsze, zarejestrowano 70 cm poniżej ostatniej cegły fundamentu. W tej sytuacji ustalenie stratygrafii dla całości krypty było niemożliwe. Zaobserwowano natomiast, że ceglany murek przylegający do ściany, posadowiono na kamiennym fundamencie. Z zabytków – poza fragmentami

Ryc. 15. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Wkop pod drewniany słup (fot. J. Michalik)

Fig. 15. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Excavation for a wooden pillar (photo by J. Michalik)

szkła, nowożytniej ceramiki, gruzu – odnaleziono też fragment wianka grobowego wykonanego w większości z mosiężnego drutu, elementy drewnianych trumien z fragmentami jedwabnych galonów w zielonej obecnie kolorystyce, która powstała z rozkładu miedzi zawartej w stopie metalu z opłotu nici (Miazga 2018, 161–167; Miazga *et al.* 2018, 68–76; Łukaszewicz, Grupa 2019, 143–152). Ponadto odnaleziono sporą liczbę fragmentów jedwabnej tkaniny z geometrycznym wzorem

w złocistym kolorze miejscami obszytej wzdłuż krawędzi jedwabnym sznurkiem oraz fragment kolejnego pasa kontuszowego z roślinną ornamentyką i kolorystyką tła z jednej strony niebieską, z drugiej bordową. Na podstawie wstępnej analizy układów ornamentacyjnych można w tym wypadku wskazać na prawdopodobny import pasa z manufaktur lyońskich.

Drugie, podobne usypisko kości znajdowało się pośrodku ściany południowej krypty. Jego eksploracja rozpoczęła się po zakończeniu działań pod ścianą północną. W tym przypadku powtórzyła się sytuacja spod przeciwległej ściany. Nadziemne usypisko kości zamieniło się w ossuarium, a materiał znaleziony ze szczątkami ludzkimi był podobny, a czasami identyczny (np. fragmenty tkaniny w złocistym kolorze) z obiektami z sondażu nr 2.

Ściana południowa była ścianą dzielącą powierzchnię pod prezbiterium na dwie krypty. Z układu ścian i ich wzajemnych powiązań wynika, że podział nastąpił dopiero po zakończeniu budowy kościoła, a dzieląca pomieszczenia ściana nie została związana z murem obwodowym kościoła. Fundament tej ściany stanowiła tylko jedna warstwa kamieni polnych o średnicy ok. 20 cm (Ryc. 21). Do ściany, od strony wschodniej, zostało domurowane wzmocnienie na całej jej wysokości, a szerokości wynoszącej niecałe 300 cm. Różnica w kształcie cegieł świadczy, że wzmocnienie ściany nastąpiło znacznie później niż okres jej budowy.

Ostatni z wykopów, oznaczony numerem 3, został założony w przedniej części krypty południowej pod prezbiterium. Obejmował on całą szerokość krypty, zaś swoją długością sięgał do jej połowy. Na całej powierzchni wykopu występowała warstwa zasypiskowa o miąższości ok. 50 cm. Po jej usunięciu odkryto luźno przemieszane kości ludzkie, fragmenty tkanin i drewnianych trumien

Ryc. 16. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Płyta kamienna pod którą znajdowały się monety, obok drewniany słup (fot. J. Michalik)

Fig. 16. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. A stone slab under which coins were found, next to it a wooden pillar (photo by J. Michalik)

Ryc. 17. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Półtoraki Zygmunta III Wazy odnalezione pod kamienną płytą (fot. J. Michalik)

Fig. 17. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Półtoraks (one-and-a-halfers, coins) of Sigismund III Vasa found under a stone slab (photo by J. Michalik)

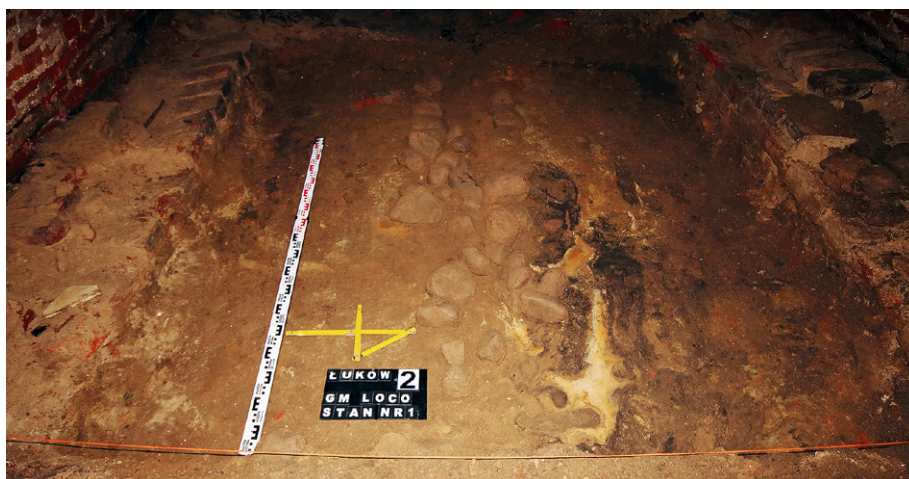
(w tym przypadku na powierzchni desek trumiennych odnaleziono fragmenty tkanin z obicia i galony zespolone z podłożem metalowymi ćwiekami. Na tej samej głębokości odkryto również relikty po konstrukcji ceglanej. Po całkowitym odkryciu układu cegieł ukazał się niewielki „murek” o zachowanej wysokości około 30–40 cm. Zaczynał się on tuż przy wąskim wejściu krypty i układał się w kształt litery „U”, zwróconej ku wnętrzu krypty południowej (Ryc. 19). Prawdopodobnie może być to pozostałość po kolebce, która miała utrzymywać strop krypty, a została usunięta podczas ostatnich prac porządkowych.

Z przeprowadzonych badań wynika, że pierwsza warstwa na całej powierzchni krypt składała się przede wszystkim z rumoszu ceglano-glinianego wymieszanego z gliną i śmieciami, w związku z tym w niektórych partiach krypt dość znacznie podniósł się poziom gruntu od 20

do 50 cm w stosunku do pierwotnego klepiska. Najprawdopodobniej poziom pierwotny wyznaczał bruk odkryty w wykopie 2/19, co by oznaczało, że po zakończeniu budowy krypt osoba o wzroście 185 cm mogła się swobodnie poruszać w ich wnętrzu. Być może bruk występował tylko w środkowej części krypty między filarami, gdyż nie stwierdzono go w pozostałych wykopach. Przypuszczenie to wymaga jednak jeszcze potwierdzenia podczas dalszych badań.

Być może dwie trumny odnalezione w wykopie 1/19 były postawione bezpośrednio na klepisku, a w późniejszym okresie przysypane warstwą powstałą w czasie remontu kościoła.

Ponadto w całej krypcie znajdowały się wzmocnienia ceglano-murów, które nie pasowały architektonicznie do oryginalnego zabudowania krypty (Ryc. 22). Były one ułożone głównie z cegieł złej jakości, których wygląd

Ryc. 18. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Fragment bruku kamiennego odkrytego w wykopie nr 2 (fot. J. Michalik)

Fig. 18. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Fragment of cobblestones discovered in trench no. 2 (photo by J. Michalik)

Ryc. 19. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Konstrukcja ceglana odkryta w wykopie nr 3 (fot. J. Michalik)

Fig. 19. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Brick structure discovered in trench no. 3 (photo by J. Michalik)

Ryc. 20. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Sondaż nr 1 pod ossuarium w krypcie północnej (fot. A. Kulesz)

Fig. 20. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Test trench no. 1 under the ossuary in the northern crypt (photo by A. Kulesz)

może sugerować, że wypalano je w prowizorycznie wybudowanym piecu.

Również niezbyt pasującym elementem architektonicznym były trzy ściany w środkowej „komnacie” w zachodniej części krypty. Dwie z nich zostały postawione poprzecznie do trzeciej, domurowanej bezpośrednio w ścianę krypty. Pomiędzy konstrukcje dostawiono drewniane pale, które miały utrzymywać strop krypty

(Ryc. 23). Zapewne takie wymurowanie ścian i dostawienie drewnianych pali miało wzmocnić newralgiczny punkt w stropie krypty. Kształt cegieł w tym przypadku pozwalał stwierdzić, że w dwóch równoległych ścianach jest dobrze wypalona cegła tzw. maszynowa, a ściana postawiona prostopadle do nich musiała zostać wzniesiona wcześniej, ponieważ cegły przypominają te ze wspomnianych już obmurowań ścian, mających służyć zwiększonej stabilizacji pierwotnych. Z tego samego rodzaju cegieł dostawione zostało wzmocnienie ściany w krypcie północnej, znajdującej się pod prezbiterium.

Roboty pod kościołem rozpoczęły się w 1889 roku, kiedy ks. Rybka polecił organiście zajrzeć pod kościół i tak opisał zastaną sytuację: [...] *z nastaniem wiosny 1889 r. poleciłem organiście zajrzeć pod Kościół – straszna nędza w fundamentach okazała się – i wielki niepokój między parafianami (popłoch powstał), acz trudna to była sprawa, Bóg Najwyższy dopomógł, że gruntowną restaurację tych fundamentów przeprowadziłem, – wypompowali wodę – studnię pod schodami oczyszczono, w którą woda zaskórna spod Kościoła spływa – zrobiłem spadki pod kościołem, wzmocniłem sklepienie i filary, raz tylko o mało nie zabiło pracujących, kiedy kawał sklepienia pod prezbiterium obwaliło się – osobiście dyrygując, nie zraziłem się niebezpieczeństwu i stało się, że tam, gdzie nieco sklepienie uszkodzone było, podmurowywałem kazaniem, aby zaś kiedy woda spustoszenia nie czyniła w fundamentach, przymurki przy ścianach robić kazaniem, jak równie wokół filarych podtrzymujących sklepienie w grobach Kościoła. – Usunąłem murki w inne stosowniejsze miejsce, odkryłem lufta, a szczególnie jeden przy prezbiterium i na zewnątrz od niego, przeprowadziłem rynsztok wokół zakrystii. – Kiedy*

Ryc. 21. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Sondaż nr 2 mający na celu uchwycenie stopy fundamentowej w krypcie północnej (fot. J. Michalik)

Fig. 21. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Test trench no. 2 aimed at determining the depth of the footing in the northern crypt (photo by J. Michalik)

Ryc. 22. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Wzmocnienia ceglane murów krypty. Takie wzmocnienia występowały niemalże przy każdej ścianie (fot. J. Michalik)

Fig. 22. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Brick reinforcements of the crypt walls. Such reinforcements were at almost every wall (photo by J. Michalik)

Ryc. 23. Łuków, pow. łukowski, woj. lubelskie. Dobudowane ściany w środkowej komnacie zachodniej części krypty, pomiędzy nimi drewniane pale podtrzymujące strop krypty (fot. J. Michalik)

Fig. 23. Łuków, Łuków district, lubelskie voivodeship. Walls added in the central chamber of the western part of the crypt, between them wooden pillars supporting the ceiling of the crypt (photo by J. Michalik)

zaś objawiłem zamiar pomalowania wewnątrz Kościoła miejscowemu proboszczowi, ujrzałem go na to niechętnem – zaniechałem – aby zaś zabezpieczyć na dłuższy czas Kościół, porobić kazałem spady z blachy przy wieżach kościelnych, aby dach nie zaciekał, gdzie dziury były, wapnem podrzucić – złą blachę pod dachówką na gzymsach

wyrzuciłem, inną zastępując – a kiedy w Lipcu przedstawiła mnie Władza Diecezjalna na probostwo w Miedznej, w powiecie Węgrowskim, zaniechałem dalszego borykania się – tylko sprawiwszy ornat biały, kosztem rs. 70 z ofiar zebranych, oświadczyłem, że dalszych robót przy tym Kościele [...] (Rybka 1886–1889, karta 147).

Zapis ks. Rybki wyjaśnia pojawienie się w podziemiach wszystkich dobudowanych murków w celu wzmocnienia ścian i filarów. Mówi też o zawaleniu się sklepienia pod prezbiterium. Ślady tych napraw odnotowano w czasie inwentaryzacji architektonicznej krypty północnej. Ks. Rybka podkreśla też znaczenie drożności studni odprowadzającej wodę gruntową. Niestety w późniejszym okresie zaniechano jej oczyszczania. Dopiero w czasie pracy archeologów w 2019 roku ponownie przywrócono jej właściwe funkcjonowanie. Wspomina też on o znaczeniu drożności otworów wentylacyjnych zwanych w źródłowym tekście *luftami*.

■ PODSUMOWANIE

Nizina Południowopodlaska charakteryzuje się dość dużą wilgotnością gleb. Zauważalne to było również w kryptach kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Łukowie. Zdawali sobie z tego sprawę architekci, którzy zaprojektowali studnię odprowadzającą wodę. Niestety w czasie funkcjonowania kościoła w większości czasu ona nie działała, co oczywiście podnosiło zdecydowanie poziom wilgotności w jego podziemiach. Drugi, niestety już tradycyjny sposób zmiany mikroklimatu krypt, to zasypywanie otworów wentylacyjnych różnego rodzaju śmieciami. Ks. Rybka także był tego świadom, ponieważ kazał odkryć „lufta”, co świadczy

już o zdecydowanie wcześniejszym procederze traktowania ich jako zsyków na śmieci. Gdyby ich nie oczyszcili w trakcie remontów, sytuacja w obecnym kościele byłaby zdecydowanie gorsza, a tak przynajmniej przez kolejne 50 lat pełniły pierwotną funkcję. Następne 50 lat systematycznie prowadziło do wyłączenia funkcjonowania otworów wentylacyjnych i zwiększenia kolejno raz niepożądanego dla tej budowli wilgotności. I znowu to badania archeologiczne przywróciły właściwe ich działanie. Podczas prac porządkowych natrafiono na znaczną ilość śmieci, których chronologia zamyka się niemalże w całym czasie funkcjonowania kościoła. Interpretacja powodu ich wrzucenia do otworów wentylacyjnych może pozwolić na wgląd w życie codzienne dawnych mieszkańców skupionych przy parafii w Łukowie. Natomiast zabytki pozyskane z rozrzuconego wyposażenia trumien i szczątki kostne zmarłych być może w jakimś zakresie pozwolą opowiedzieć historię zmarłych zakonników i darczyńców. Prowadzone w 2019 roku prace należy traktować jako pierwszy, wstępny etap badań. Wiele zrodzonych w ich trakcie hipotez wymaga potwierdzenia podczas kolejnych prac. Zaś wyniki analiz pozyskanego materiału należy rozpatrywać nie tylko w połączeniu z historią lokalną, ale również z wynikami badań z innych, podobnych stanowisk archeologicznych.

Bibliografia

- Chudzińska B. 2008. Archeolog o medalikach. *Alma Mater* 99, 287–290.
- Dudziński T., Krajewska M., Grupa M. 2013. Krypty kościoła p.w. Imienia NMP w Szczuczynie źródłem do badań historycznych. W: T. Dudziński, M. Grupa (red.), *Tajemnice szczuczyńskich krypt* 1. Grajewo: Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 9–20.
- Grupa M. 2018. Kultura materialna w świetle badań archeologicznych w sanktuarium w Piasecznie. W: W. Pikor (red.), *Kultura materialna i duchowa sanktuarium w Piasecznie*. Pelplin: Wydawnictwo „Bernardinum”, 33–43.
- Grupa D. 2019. Laying waste in archaeological sites. The problem of damage to historical sacred objects as a result of human activity. *Fasciculi Archaeologiae Historiae* 32, 189–199.
- Grupa M., Grupa D., Kozłowski T., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., Dudziński T. 2014. *Tajemnice szczuczyńskich krypt* 2. Grajewo: Towarzystwo Przyjaciół 9 PSK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Grupa M., Kozłowski T., Jankauskas R., Grupa D., Krajewska M., Krakowska S., Majorek M., Mosiejczyk J., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A. 2015a. *Secrets of the crypt in St. Ann chapel. Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*. Gniew: Stowarzyszenie Centrum Aktywnych Gniew.
- Grupa M., Kozłowski T., Krajewska M., Grupa D., Janowska N., Jarzęcki K., Kurzawa D., Mucha N., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Słomczewska M., Wojciechowska A., Majorek M. 2015b. *History of St. Oswald church in Płonkovo, Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie* 1. Płonkovo: Parafia Rzymskokatolicka p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbego i św. Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, Pierwszych Męczenników Polskich z siedzibą w Płonkowie.
- Grupa M., Łukaszewicz J. W. 2019. Silk band and metal appliques of a child bonnet from the northern crypt of the parish church in Gniew. Jedwabna wstążka i metalowe aplikacje z dziecięcego czepek z krypty północnej kościoła parafialnego w Gniewie. *Annalecta Archaeologica Ressorvienia* 14, 137–153.
- Majewski J. S. 2014. Łuków. Miasto powiatowe w województwie lubelskim oraz dzieje łukowa po 1930 roku. Łuków: Łukowskie Towarzystwo Regionalne im. Jana Stanisława Majewskiego.

Miazga B. 2018. Metal-Decorated in Non-Destructive Archaeometric Studies. Examples from Poland. *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 31, 161–167.

Miazga B., Grupa M., Grupa D. 2018. Wyniki nieniszczących badań mikroskopowych i spektralnych galonów grobowych z Torunia i Gdańska. The Results of Non-destructive Microscopic and Spectral Examinations of Grave Galloons from Toruń and Gdańsk. *Wiadomości Archeologiczne* 69, 67–78.

Michalik J. 2020. Analiza dewocjonaliów z kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Piasecznie (gm. Gniew). W: P. Fudziński (red.), *IV i V Pomorska Sesja Sprawozdawcza za lata 2016 i 2018*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 247–258.

Rybka A. T. 1886–1889. *Historia Łukowa i Pa(r)afii r[zymsko]k[atolickiej] Łukowskiej. Przez Ks. A. Teofila Rybka Wikariusza tejże Parafii Łukowa z akt miejscowych i innych dokumentów spisana a w Roku 1886 rozpoczęta*.

Summary

Jakub Michalik, Karolina Kolaska, Agata Zamorowska

Archaeological research in the crypt of the Church of the Exaltation of the Holy Cross in Łuków, Lubelskie Voivodeship – season 2019

The town of Łuków is located in the western part of the Łuków Plain, which is part of the South Podlasie Lowland. The first mention of Łuków in written sources comes from the first half of the 13th century, however the Church of the Exaltation of the Holy Cross was erected much later. In 1648, the monks obtained permission from the Bishop of Krakow to consecrate the foundation stone for the designed church and brick monastery, but their construction was not completed until 1770.

The crypt, occupying the entire space under the naves of the church, was separated by pillars – supports of the barrel vaults. Main part of the crypt consisted of 9 separate chambers. 3 ventilation holes each were made on the external walls. There were also four large pillars in this part, dividing the crypt into nine separate chambers. In addition, two separate crypts were located under the chancel of the church, connected by corridors to the main part.

The aim of the research was to explore the layout and content of the crypts, the stratigraphy and to establish the depth of the footing. Before the trenches were marked out, the crypt was cleared of the remaining rubbish and the order of unblocking the ventilation holes was determined. Cleaning work was also carried out under the stairs leading to the main entrance of the church. There was a drainage well with a diameter of about 2 meters.

Five archaeological trenches were made, including two test ones. During the research, burials in wooden coffins, elements related to the construction of the church in 1648, the stone floor of the crypt and other structural elements as well as mixed human bones, fragments of fabric and wooden coffins

were discovered. The stratigraphy of the crypts and the construction method of the church foundations were determined.

The research shows that the first layer on the whole surface of the crypts consisted mainly of brick rubble mixed with clay and rubbish, therefore in some parts of the crypts the level of the original earthen floor increased, quite significantly, from 20 to 50 cm. Most probably, the original level was indicated by the cobblestones unearthed in trench 2/19. In addition, there were brick wall reinforcements throughout the crypt, which did not match the original construction. They were made of poor-quality bricks; their appearance may suggest that they were fired in a makeshift furnace.

Also, the three walls in the central chamber of the western part of the crypt were not a matching architectural element. Two of them were placed transversely to the added third wall, located directly in the wall of the crypt, and between them wooden pillars were added to support the ceiling. Probably, such construction of walls and addition of wooden pillars was supposed to help to support the critical point in the crypt ceiling. In this case the shape of bricks made it possible to conclude that the bricks in the two parallel walls were well-burnt, the so-called machine bricks, and the wall perpendicular to them must have been erected earlier, because the bricks resemble those of the already mentioned wall reinforcements, which were supposed to increase the stability of the original walls. The wall in the northern crypt under the chancel was also made of the same material.

The wall reinforcements in the crypt are connected with the works carried out under the church that started in 1889, on the initiative of the then vicar, Fr Teofil Rybka. The works were intended to save the deteriorating church's foundations and to make the ventilation in the basement more efficient. Some of activities of the archaeologists were a repetition of these works carried out 130 years earlier.

■